

mgr Katarzyna Barłów

Muzeum Bursztynu w Krakowie

mgr Mateusz Barłów

Wydział Filozoficzny, Uniwersytet Jagielloński

mgr Marlena Stradomska

Wydział Pedagogiki i Psychologii UMCS

O znaczeniu sztuki w trosce o życie Arteterapia i niematerialne wartości kultury w rozwoju jednostki na przykładzie dziejów i sztuki bursztynu

Wprowadzenie

Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie znaczenia sztuki i kultury dla ochrony życia na przestrzeni wieków. Omówione zostało niematerialne znaczenie przedmiotów w odniesieniu do początków cywilizacji i połączone z aktualnymi problemami i trudnościami funkcjonowania jednostek w XXI wieku. Rzemiosło artystyczne od zarania dziejów miało duże znaczenie psychologiczne w realizacji potrzeb, poczucia sensu życia, zarówno u artysty, jak i odbiorców. W artykule posłużono się przykładem starożytnej sztuki bursztyńniczej, ponieważ kopalina ta stanowi pierwszy w historii kamień ozdobny wykorzystywany na skalę masową. Warto dodać, że bursztyń bałtycki jest silnie związany z naszą kulturą i jej rozwojem, chociażby dzięki słynnemu szlakowi bursztynowemu. Następnie autorzy odnoszą się do psychologicznych wartości przedmiotów materialnych: sztuki, wyrobów i pieniądza, by w ostatnim rozdziale opisać znaczenie tych czynników w zaspokajaniu potrzeb, a nawet działalności terapeutycznej. Tezą jaką stawiają sobie autorzy jest ukazanie niezwykłości niedocenianej sztuki w ochronie wartości i życia zarówno jednostki, jak i całego społeczeństwa oraz jej znaczenia na przestrzeni wieków. Połączenie wartości materialnych i duchowych jest także znaczącym wyzwaniem w dobie rosnącego konsumpcjonizmu. Kwestia arteterapii także rośnie na znaczeniu w XXI wieku. Wsparcie psychologiczne oraz różne metody związane ze sztuką mogą wpływać pozytywnie na funkcjonowanie jednostki, o czym przekonuje historia starożytna.

1. Dzieje bursztynu bałtyckiego jako przykład znaczenia sztuki dla potrzeb jednostki

Bursztyn jako pierwszy kamień ozdobny wykorzystywano na skalę masową, stał się obiektem handlu i zainteresowania dużej części starożytnego świata. Znany był między innymi starożytnym Grekom, Rzymianom, czy Egipcjanom, na Półwyspie Arabskim i wśród cywilizacji Dalekiego Wschodu. Od początku towarzyszył także kulturom zamieszkałym na terenach nadbałtyckich, a więc i polskiej tradycji¹.

Posiadanie przedmiotów oprócz swoich funkcji praktycznych, często wiąże się z budowaniem poczucia satysfakcji, siły, zaspokojeniem potrzeb, ale i ze wspomnieniami, bliskimi osobami oraz sytuacjami z nimi związanymi (Białek, Zapadka, Przymus, 2014; Zaleśkiewicz, 2012). W naukach społecznych rośnie zainteresowanie posiadaniem pieniędzy, dzieł sztuki, czy gromadzeniem produktów nie tylko ze strony zaspokojenia potrzeb fizjologicznych, ale i wyższych zgodnie z hierarchią potrzeb Masłowa (Białek, Zapadka, Przymus, 2014; Masłow, 2006; Kozłowska, 2014).

Jednakże nie są to potrzeby nowe, a przykład dokonania archeologicznych wskazuje, że psychologiczny wymiar sztuki ma miejsce już od starożytności. Dla przykładu w kulturze greckiej zastosowanie bursztynu dotyka początków archeologii egejskiej i kultury mykeńskiej. H. Schliemann w 1874 roku badając historię i kulturę tego obszaru odnalazł w grobowcach ponad tysiąc bursztynowych artefaktów (Beck, Southard, Adams, 1972; Czebreszuk, 2013). Badanie spektrometrią widmową w podczerwieni metodą K.W. Becka (Beck, Wilbur, Meret, 1964; Czebreszuk, 2013; Koziorowska, 1984) pozwoliło ustalić, że odnalezione w starożytnych artefaktach elementy bursztynowe należą do odmiany bursztynu bałtyckiego. W obecnych czasach, z tego obszaru znanych jest ponad 3,5 tysiąca zabytków z elementami bursztynu, a pochodzą one z czasów 1700-1000 p.n.e. Przede wszystkim dotyczą one sztuki związanej z religią, a ściślej z kultem zmarłych, a więc sztuką sepulkralną (Czebreszuk, 2013). Oznacza to, że już w starożytności przedmioty miały nie tylko wydzźwięk materialny i praktyczny, ale stanowiły ważny czynnik psychologiczny. Badania antropologów czy archeologów wskazują na to, że od początku istnienia świata przedmioty miały oprócz charakteru instrumentalnego, jednocześnie duże znaczenie psychologiczne, w tym sakralne (Zaleśkiewicz, 2012).

¹ Broszura Bursztyn Bałtycki pobrano ze strony
http://www.amber.org.pl/files/7213/9625/6997/bursztyn_baltycki_pl.PDF

O dużym znaczeniu tej kopaliny w starogreckiej kulturze może świadczyć mnogość jej form. W znaleziskach można odnaleźć zarówno bursztyny o formie kulistej, ale i spłaszczonej, bursztyny w kształcie soczewkowatym, beczułkowym oraz cylindrycznym. Ich kształt i forma zmieniała się wraz z upływającym czasem i zmieniającą się modą. Mamy zatem ozdoby charakterystyczne dla czasów 1700-1400 p.n.e, jak i te z czasów ok. 1000 p.n.e. (Czebreszuk, 2013). Natomiast bursztyn na półwyspie apenińskim był znany już Etruskom, a więc kilka wieków przed naszą erą². Wzrost jego znaczenia oraz rozwój handlu doprowadziły do powstania szlaku handlowego mającego swój początek w nadadriatyckiej Akwilei, a kończącego się nad Morzem Bałtyckim, zwanego szlakiem bursztynowym. W tamtym czasie był on oznaką siły i wielkości Imperium Rzymskiego, jednocześnie mógł sprzyjać rozwojowi kultury na ziemiach polskich. Nasi przodkowie mieli możliwość przebywania z przybyszami z antycznego Rzymu, zapoznania się z ich kulturą, jak i produktami m.in. naczyniami, spinkami, czy znaną ceramiką „terra sigillata” (De Navarro, 1925; Wielowiejski, 1983).

Nie dziwi zatem pojawianie się bursztynu w twórczości znanych historyków i pisarzy starożytnego Rzymu. O bursztynie pisze chociażby Pliniusz Starszy w „*Historii Naturalnej*” opisując „*Wyprawę rzymskiego ekwity po bursztyn*” (za: Kolendo, 1970). Na terenach nadbałtyckich bursztyn pojawiał się w czasach neolitu (dokładniej między V a II jej tysiącleciem p.n.e.). Z tego okresu najczęstszymi znaleziskami są koliste i owalne zawieszki, rurkowate i cylindryczne paciorki, wisiorzy, a także guzkowate bryły z otworem w kształcie litery V. Popularne były także amulety w formie krążków z dziurką w środku. Wraz z biegiem czasu rosnęło zaciekawienie bursztynem. W epoce brązu zaczęto łączyć kopalinę ze szklanymi i brązowymi elementami, rozwijała się sztuka bursztynnicza (Grażawska, Kowalski, Sukiennicka, 2011). Okazuje się zatem, że od początków istnienia ludzkości istnieją potrzeby psychologiczne związane ze sztuką, wyrażaniem siebie poprzez działalność artystyczną, a u odbiorców potrzeby otaczania się pięknymi przedmiotami, a także wykorzystywania ich nie tylko w sposób praktyczny, ale nadawania im sensu teoretycznego, duchowego, niematerialnego. Świadczy o tym chociażby popularność bursztynu i znaczenie w starożytnym handlu, który przebiegał przez dużą część Europy. Współcześnie nadal odnajdywane są skarby z bursztynami, co potwierdza poruszane zagadnienie (Wielowiejski, 1998; Zaleśkiewicz, 2012).

² Broszura Bursztyn Bałtycki, pobrano ze strony

http://www.amber.org.pl/files/7213/9625/6997/bursztyn_baltycki_pl.PDF

2. Niematerialne znaczenie sztuki i przedmiotów

Wartość przedmiotów zazwyczaj ocenia się w kategorii finansowej, która oddaje użytkowe znaczenie przedmiotu. Okazuje się jednak, że nie zawsze każdy przedmiot dla danej osoby ma obiektywną wartość. Przedmioty łączą się z emocjami, wspomnieniami, przeżyciami, przez co ich wartość się zmienia. Inaczej postrzegany jest zakupiony po prostu przedmiot, a inaczej otrzymany jako prezent, pamiątka czy spadek po osobie bliskiej (Belk, 2001). Duże znaczenie ma także źródło uzyskanych przedmiotów czy środków materialnych, a przede wszystkim obrane względem niego postawy i możliwości, uzyskania pozycji, czy władzy (Białek, Zapadka, Przymus, 2014).

Sztuka od pokoleń ma duży wydźwięk pozamaterialny. Znane są utwory literackie „ku pokrzepieniu serc”, skłaniające do nostalgii, czy wpływające na stan emocjonalny osób. W kolejnej części przedstawimy znaczenie tych aspektów w procesie terapeutycznym. Powstało wiele teorii znaczenia przedmiotów w życiu człowieka, w tym jego symbolicznych znaczeń, już na etapie niemowlęcia. Przykładem może być teoria obiektu przejściowego D.W. Winnicotta, w której opisuje znaczenie przedmiotów dla małego dziecka w relacji między dzieckiem a rodzicem (Winnicott, 1994).

Pieniądze i przedmioty mogą stanowić nie tylko zasób społeczny, ale jednocześnie zasób indywidualny. Niniejsza kwestie interpretować można jako bufor mający związek z poziomem satysfakcji z życia i poczucia sensu życia, odnosząc się do takich postaw życiowych jak pustka egzystencjalna i poziom akceptacji śmierci. Opanowywanie lęku przed śmiercią i budowanie poczucia satysfakcji z życia wiąże się z realizowaniem ważnych wartości i postaw życiowych (Klamut, 2010; Yalom, 2008). W dzisiejszym społeczeństwie nastawionym na konsumpcjonizm realizowanie sensu życia wydaje się w wielu kwestiach oparte na gromadzeniu różnego rodzaju zasobów. Zatem gromadzenie dóbr może się wiązać z poczuciem realizacji celów, a przez to ograniczać lęk przed śmiercią i pustką egzystencjalną. Przy jednoczesnym poczuciu realizacji potrzeb zgodnie z hierarchią wartości A. Masłowa: realizacją potrzeb fizjologicznych, a także tych wyższego rzędu: potrzeb afiliacyjnych, samorealizacji czy poczucia satysfakcji zawodowej, poprzez uzyskanie wysokiego statusu społecznego m.in. zgodnie z modelem Witaminowym Warra (Le Blanc, De Jonghe, Schaufelli, 2007; Kozłowska, 2014; Maslow, 2006). Ważne jest jednak

właściwe realizowanie się poprzez pracę i działalność, przy utrzymaniu właściwej granicy, gdyż nadmierny konsumpcjonizm może prowadzić do wielu negatywnych konsekwencji dla jednostki i jego wielowymiarowego funkcjonowania w społeczeństwie, wypaczając współczesny sposób życia (Dittmar, 2010; Kasser, 2003; Kasser, Ryan, Couchman, Sheldon, 2004; Wasilik, 2014). Przykładem pozytywnego wpływu sztuki na poziom akceptacji śmierci może być fakt, że ludzie u których wzbudzano negatywne emocje dotyczące własnej śmiertelności stawali się bardziej nastawieni na wartości materialne i wzmacnianie wartości pieniądza (Zaleśkiewicz, 2012).

Każdy człowiek realizuje sens swojego życia poprzez wyznaczone przez siebie wartości i cele (Klamut, 2004; 2010, Popielski, 2008). Stanowią one pewną hierarchię czy też piramidę potrzeb - od najbardziej podstawowych do tych najbardziej złożonych (Maslow, 2006; Kozłowska, 2014). Z wymienionych potrzeb widocznym aspektem jest, że przedmioty materialne mogą pełnić realizację potrzeb na każdym z poziomów piramidy. Stanowiąc pewną wartość (Zaleśkiewicz, 2012) mogą stanowić formę zaspokojenia potrzeb życiowych, mieszkaniowych czy innych potrzeb materialnych. Przedmioty mogą także stanowić zabezpieczenie potrzeb estetycznych. Zgodnie z temperamentem czy osobowością ludzie to specyficzne jednostki, które mają różną potrzebę zabezpieczenia tychże potrzeb. Strelau (2006, 2007) wymienia takie składowe temperamentu jak chociażby wrażliwość sensoryczna. Warto zauważyć, że są zatem osoby, dla których sztuka ma ogromne znaczenie i są wrażliwi na jej bodźce (Strelau, 2006, 2007). W potrzebach afiliacyjnych sztuka pomaga w budowaniu statusu i układu poziom relacji. Niniejsza kwestia przedstawiona jest zgodnie z cytowanymi wyżej wynikami badań.

Niebezpiecznym faktem jest to, że pieniądź czy przedmioty materialne powinny stanowić pośredni cel do zaspokojenia potrzeb czy to fizjologicznych, czy psychologicznych, lecz stają się celem w samym sobie. Gromadzenie i uzyskiwanie pieniędzy staje się gratyfikacją, co może prowadzić do pułapek konsumpcjonizmu, a przy realizacji życia w sposób niewłaściwy do poczucia bezsensu życia i frustracji egzystencjalnej (Frankl, 1984, 2009). Zbyt częstotliwe myślenie o pieniądzach i wzbogacaniu się może prowadzić, nie tylko do trudności egzystencjalnych, ale i zaburzać funkcjonowanie społeczne. Okazuje się, że osoby z myśleniem skoncentrowanym w danej sytuacji na pieniądzu prowadzi do zmniejszonej chęci do pomagania innym zarówno w formie niematerialnej (czasu poświęconego na pomoc) jak i materialnej (mniejszej pomocy finansowej) (Zaleśkiewicz, 2012). Z drugiej strony pojawia się

także motywacja do większej samodzielności w realizacji swoich działań, a przez to niechęci do pomocy ze strony innych (Vohs, Mead, Goode, 2006 i 2008). Okazuje się także, że poziom satysfakcji finansowej i odczuwania wsparcia społecznego korelują ze sobą. Odrzucenie społeczne sprawia, że postrzegamy pieniądze jako bardziej cenne, a przy posiadaniu pieniędzy mniej dotkliwie postrzegamy odrzucenie (Zhou, Vohs, Baumeister, 2009). Gromadzenie i posiadanie wartości materialnych może zatem do pewnego stopnia stanowić bufor ochronny w budowaniu relacji społecznych, poczucia satysfakcji i chronić przed odrzuceniem. Z drugiej strony przesadne nastawienie na wartości materialne może prowadzić do ukierunkowania się na wartości indywidualne przy odrzuceniu wartości humanistycznych, chęci pomagania innym, co znane jest powszechnie w cywilizacjach indywidualnych a mniej w cywilizacjach kolektywistycznych (Boski, 2010; Zaleśkiewicz, 2012).

Jednocześnie pieniądze będąc celem samym w sobie mogą podnosić poziom samorealizacji. Pewne jest jednak to, że spostrzeganie rzeczywistości w oparciu o dobra materialne nie jest kwestią pozytywną. Brak satysfakcji finansowej może nawet prowadzić do myśli samobójczych (Woźniak, 2009) i pułapki złudnego poczucia satysfakcji i szczęścia odznaczając się na płaszczyźnie zdrowotnej, psychologicznej oraz duchowej (Frankl, 1984, 2009; Popielski, 1987; Klamut, 2010; Michalski, 2011).

3. Proces terapeutyczny arteterapia jako wsparcie w XXI wieku

Arteterapia jest nieocenioną ale i niedocenioną możliwością ochrony życia, poprawy postępowania i funkcjonowania, czy resocjalizacji jednostki w nowoczesnym świecie. Aktualnie wielu ludzi jest narażonych na trudności, problemy i możliwości uzależnienia się, czy przyjmowania negatywnych postaw społecznych.

Sztuka natomiast jest odzwierciedleniem dziejów ludzkości, jej wartości, ideałów, dążeń oraz marzeń. W niej uzewnętrzniają się uczucia i emocje zarówno pozytywne, jak i negatywne – motywy postępowania i sens działań człowieka. Kultura w sposób znaczący jest w stanie wpływać na jednostkę oraz to co ją otacza, dodatkowo w pewnym stopniu pełni funkcje katharsis. Jest nieodłącznym atrybutem ludzkiej egzystencji, a arteterapia jako funkcja tejże sięga do podstawowych form autoekspresji (Arciszewska-Binnebesel, 2003). Co uniwersalne – niniejsze metody może stosować każdy, niezależnie od wieku, poziomu wykształcenia, zdolności,

stanu zdrowia. Termin arteterapia odnosi się do wykorzystania sztuki w celach diagnostycznych i terapeutycznych (Kuśpit, 2003). Znaczenie oddziaływania sztuki na człowieka było znane od dawna, ale arteterapia jako dyscyplina naukowa pojawiła się zaledwie kilkadziesiąt lat temu. Na początku ten rodzaj terapii odnoszono jedynie do psychoterapii i psychiatrii, gdzie wykorzystywano ją w celach diagnostycznych. Dopiero w latach 70-tych XX wieku zaczęła służyć jako środek rozwoju twórczego człowieka.

Za teoretyczne podstawy arteterapii uważa się teorię twórczości, teorię wychowania estetycznego i teorię emocji (Konieczna, 2003). Teoria twórczości stała się punktem wyjścia do teoretycznych opracowań arteterapii. Kładzie ona bowiem wyraźny nacisk na znaczenie twórczości w życiu każdego człowieka. Twórczość może rozpatrywana w kontekście socjologicznym, ponieważ artysta jako część składowa grupy społecznej podlega jej wpływom (Janicka, 1989). Istotną podstawą teoretyczną arteterapii jest także teoria dotycząca wychowania estetycznego, która zakłada, że każda jednostka posiada dyspozycje twórcze, które mogą zostać uaktywnione w procesie wychowania przez sztukę. Szczególnie dążenie do samorealizacji warunkuje twórczy rozwój człowieka, ale także pozwala mu na podejmowanie nowatorskich, odważnych działań, które wpływają na umiejętność konstruktywnego rozwiązywania problemów (Konieczna, 2003).

Po raz pierwszy termin arteterapia został oficjalnie użyty w 1942 roku w Wielkiej Brytanii. Autorem niniejszej definicji jest A. Hill, z zawodu nauczyciel sztuki. Był pierwszym zatrudnionym w szpitalu arteterapeutą. Obecnie definiuje się arteterapię jako formę psychoterapii, w której podstawowym elementem komunikacji są szeroko rozumiane środki artystyczne, proces twórczy oraz powstające w jego wyniku dzieło. Przeznaczona jest dla wszystkich, którzy poprzez kreatywność wizualną są w stanie lepiej zrozumieć siebie, skuteczniej radzić sobie z problemami i konfliktami oraz podnieść jakość swojego życia.

Do podstawowych zastosowań terapii przez sztukę należą przede wszystkim:

- terapia indywidualna,
- terapia grupowa,
- leczenie chorób psychicznych,
- leczenie zaburzeń afektywnych,
- terapia uzależnień,
- terapia relacji rodzinnych,
- terapia trudności społecznych,

- terapia trudności emocjonalnych związanych z niepełnosprawnością,
- terapia w chorobie,
- praca z traumą i przeżywaniem straty,
- praca przy problemach fizycznych,
- praca z problemami poznawczymi,
- leczenie neurologiczne,
- praca w trudnościach psychospołecznych związanych z chorobami somatycznymi (za: Rozmysłowicz, 2005).

Dodatkowo metody arteterapeutyczne mogą być stosowane we współczesnej pedagogice, ponieważ łączą w sobie elementy edukacji artystycznej, działań nastawionych na rozwijanie kreatywności i inteligencji emocjonalnej (Kulczycki, 1990).

Realizując podstawowe zagadnienia można uznać, że terapia przez sztukę sprzyja rozwojowi (Popek, 2001):

- strukturalnych czynników procesu wyobraźni i kształtowaniu przestrzeni wyobraźniowej,
- strukturalnych czynników procesów emocjonalnych, myślenia metaforycznego, analogii, uwagi, percepcji i pamięci,
- strukturalnych czynników procesu twórczego myślenia (Jaracz, 2010),
- koordynacji wzrokowo-ruchowej i sprawności manualnej,
- inteligencji estetycznej i wrażliwości emocjonalnej,
- uzdolnień manualnych do tworzenia kompozycji, rekonstrukcji, deformacji i syntez wizualnych (Rozmysłowicz, 2005).

Ponadto jako metoda oddziaływania łączy się z badaniami klinicznymi oraz współgra z innymi metodami terapeutycznymi, wzmacniając pozytywne skutki. Szczególnie istotne jest stworzenie warunków do twórczego rozwoju osobowości i przeniesienia na inne sfery aktywności życiowej, poruszając sfery poznawczą, afektywno-motywacyjną, czy psychoruchową (Kuśpit, 2003).

W literaturze możemy zaobserwować coraz to nowsze trendy i sposoby umożliwiające pracę z osobami potrzebującymi wsparcia. Jedną z istotniejszych form stanowi terapia zajęciowa, do której zaliczamy zarówno metody socjoterapeutyczne, jak i arteterapeutyczne.

Wspomniane wcześniej trudności i zaburzenia w percepcji jednostki mogą zostać zniwelowane przez wykorzystanie różnorodnych form (Szulc, 2011). W związku z powyższym ogólny podział tych metod został przedstawiony w Tabeli 1.

Tabela 1. Podział metod stosowanych w terapii zajęciowej

Metody socjoterapeutyczne	Metody arteterapeutyczne
<ul style="list-style-type: none">- zabawo terapia- terapia ruchem- trening umiejętności społecznych- rekreacja	<ul style="list-style-type: none">- rysunek- zdobnictwo i dekoratorstwo- muzykoterapia- choreoterapia- bajkoterapia

(Źródło: własne)

Podsumowanie

Terapia jest bardzo ważną metodą, która może pomóc pogodzić się z trudną sytuacją oraz niwelować zagrożenie zdrowia i życia. W arteterapii istnieją różnorodne możliwości nieświadomego odwzorowywania struktury poznawczej, a przez to dotarcia do klienta. Jednocześnie jest to forma sprzyjająca relaksowi, czy akceptacji nawet najgorszych i najbardziej bolesnych sytuacji. Poprzez zastosowanie elementów terapii sztuką można nauczyć klienta sposobów radzenia sobie z własnymi i cudzymi emocjami, zachowaniami czy agresją. W wielu przypadkach proces twórczy jest „wołaniem o pomoc”. Można wyrazić siebie i swoje życie wewnętrzne za pomocą różnorodnych form – zarówno dzięki rysunkom, malarstwu, ale także tworzeniu ozdobnej biżuterii i jubilerstwa. Generalnie sztuka otwiera możliwości na spostrzeżenie problemów innych, umożliwia pomoc w ich rozwiązywaniu. Często osoba, która najbardziej potrzebuje wsparcia sama nie jest w stanie o nie poprosić (Molicka, 2002). Niniejszy artykuł ukazuje także powszechność problemu już od starożytności w odniesieniu do historii sztuki i archeologii bursztynu. Nasi przodkowie również mieli podobne potrzeby, co współcześni obywatele. O. Wilde twierdzi, że: *„Nie istnieje nic takiego, czego by sztuka nie mogła wyrazić”*³.

³ <https://www.verbanent.pl/cytat/nie-istnieje-nic>

Bibliografia:

- Arciszewska–Binnebesel, A. (2003), *Arteterapia. Szczęśliwy świat tworzenia*, Toruń: BEA – BLEJA.
- Bartel, R. (2011), Rozwijanie kreatywności w sztuce i w życiu, (w): *W kierunku autentyczności. Twórcza ekspresja i artyści z kręgu art brut*, G. Borowik, G. Kowal (red.), Kraków: Wydawnictwo Wydziału Sztuki Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie.
- Beck, C.W., Southard, G.C., Adams, A.B. (1972), Analysis and provenience of Minoan and Mycenaean amber, IV Mycenae. *Greek, Roman and Byzantine Studies* 13, s. 359-385.
- Beck, C.W., Wilbur, E., Meret, S. (1964). Infrared spectra and the origin of amber, *Nature* 201, s. 256-257.
- Białek, M., Zapadka, M., Przymus, Z. (2014). System wartości a spostrzeganie pieniądza. *Psychologia Ekonomiczna*, nr 6, s. 7-21.
- Belk, R.W. (2001), *Collecting in a consumer society*. London.
- Boski, P. (2010). *Kulturowe ramy zachowań społecznych. Podręcznik psychologii międzykulturowej*. Warszawa: PWN.
- Broszura Bursztyn Bałtycki pobrano ze strony
http://www.amber.org.pl/files/7213/9625/6997/bursztyn_baltycki_pl.PDF
- Czebreszuk, J. (2013). Aktywność pracowni archeologii śródziemnomorskiej epoki brązu w badaniach nad strefą egejską ze szczególnym uwzględnieniem zagadnienia bursztynu w kulturze mykeńskiej. *Folia praehistorica posnaniensia*, T. XVIII, s. 61-71.
- De Navarro, J.M. (1925). Prehistoric Routes between Northern Europe and Italy Defined by the Amber Trade, *The Geographical Journal*, Vol. 66, No. 6, s. 481–503.
- Dittmar, H. (2010). *Consumer culture, identity and well-being: The search for the 'goodlife' and the 'body perfect'*. New York.
- Frankl, V.E. (1984), *Homo patiens*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Frankl, V.E. (2009), *Człowiek w poszukiwaniu sensu*, Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca.
- Grażawska, J., Kowalski, K., Sukiennicka, I. (red.), (2011). *Bursztyn – złoto Bałtyku. Wystawa ze zbiorów Muzeum Bursztynu w Gdańsku*. Szczecin, Gdańsk: Muzeum Narodowe w Szczecinie & Muzeum Bursztynu w Gdańsku.
- Jaracz, J. (2010), Neuropsychologiczne aspekty kreatywności, *Psychiatria Polska*, nr 3, s. 91-92.

- Janicka, A. (1989), Twórczość artystyczna w świetle teorii psychologicznych, *Zeszyt Naukowy Akademii Muzycznej we Wrocławiu*, nr 52, s. 65-75.
- Kasser, T. (2003), *The high price of materialism*. Cambridge, MA.
- Kasser, T., Ryan, R.M., Couchman, C.E., Sheldon, K.M. (2004), *Materialistic values: Their causes and consequences*. In: *Psychology and consumer culture*. Washington, DC.
- Klamut, R. (2004). Źródło motywacji podmiotowej – potrzeba sensu życia. *Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej. Ekonomia i Nauki Humanistyczne*, nr 219, z.14, s. 49-60.
- Klamut, R. (2010), *Kwestionariusz Postaw Życiowych*, Warszawa: Polskie Towarzystwo Psychologiczne.
- Kolendo, J. (1970). Wyprawa ekwity nad Bałtyk w okresie panowania cesarza Nerona. *Sprawozdania z Prac Naukowych Wydziału I PAN*.
- Konieczna, E.J. (2003), *Arteterapia w teorii i praktyce*, Kraków: Impuls.
- Koziorowska, L. (1984). Badania nieorganicznego składu chemicznego bursztynu. *Archeologia Polski*, t. XXIX: 1984, z. 2, s. 207-236.
- Kozłowska, A. (2014), *Potrzeby jako system klasyfikacji modeli perswazyjnych – raport badawczy*, Warszawa: Wyższa Szkoła Promocji.
- Kulczycki, M. (1990), Arteterapia i psychologia kliniczna, *Arteterapia III. Zeszyt Naukowy Akademii Muzycznej we Wrocławiu*, nr 57, s. 7–19.
- Kuśpit, M. (2003). Arteterapia. *Remedium. Profilaktyka i promocja zdrowego stylu życia*. Warszawa: Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Nr 3 (119), s. 6-7.
- Le Blanc, P., De Jonge, J., Schaufeli, W. (2007), Stres zawodowy a zdrowie pracowników, W: *Psychologia pracy i organizacji*, N. Chmiel (red.), s. 169-199. Gdańsk: GWP.
- Maslow, A. (2006), *Motywacja i osobowość*, Warszawa: PWN.
- Michalski, J.T. (2011), *Sens życia a pedagogika. Impulsy myśli Viktora E. Frankla*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Molicka, M. (2002), *Bajkoterapia: o lękach dzieci i nowej metodzie terapii*, Poznań: Media Rodzina.
- Popek S. (2001), Człowiek jako jednostka twórcza. Lublin: Wydawnictwo UMCS, (w): *Metody twórczej resocjalizacji*, M. Konopczyński (red.), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Popielski, K. (1987), Logoteoria i logoterapia w kontekście psychologii współczesnej. W: *Człowiek – pytanie otwarte*, K. Popielski (red.), s. 27-65, Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

- Popielski, K. (2008), *Psychologia egzystencji. Wartości w życiu*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Rozmysłowicz, P. (2005), Arteterapia jako metoda korygowania zaburzeń emocjonalnych, (w): *Metody i formy terapii sztuką*, L. Kataryńczuk-Mania (red.), Zielona Góra: Uniwersytet Zielonogórski.
- Strelau, J. (2006). *Psychologia różnic indywidualnych*. Warszawa: SCHOLAR.
- Strelau, J.(red.), (2007). *Psychologia : podręcznik akademicki*. Gdańsk: GWP.
- Szulc, W. (2011), *Arteterapia: narodziny idei, ewolucja teorii, rozwój praktyki*, Warszawa: Difin.
- Wasilik, K. (2014). Trendy w zachowaniach współczesnych konsumentów – konsumpcjonizm a konsumpcja zrównoważona. *Konsumpcja i Rozwój*, 1(6), s. 66-74.
- Wielowiejski, J. (1983). Znaczenie szlaku bursztynowego dla kulturowego rozwoju dorzecza górnej Odry we wczesnym okresie wpływów rzymskich. *Przegląd Archeologiczny*, vol. 1983, s. 175-178.
- Wielowiejski, P. (1998). Skarby i pojedyncze znaleziska monet rzymskich z bursztynem w kulturze przeworskiej. *Światowit* 41/Fasc. B, s.407-413.
- Winnicot, D.W. (1994), *Dzieci i ich matki*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Woźniak, R.B. (2009), *U podstaw socjoglobalistyki. Koncepcje i zagrożenia*, Szczecin: Drukarnia Kadruk.
- Vohs, K.D., Mead N.L., Goode M.R., (2006), The psychological consequences of money, *Science*, vol. 314.
- Vohs, K.D., Mead, N.L., Goode, M.R., (2008), Merely activating the concept of money changes personal and interpersonal behavior. *Current Directions in Psychological Science*, vol. 17.
- Yalom, I.D. (2008), *Psychoterapia egzystencjalna*. Warszawa: Instytut Psychologii Zdrowia.
- Zaleśkiewicz, T. (2012), *Symboliczna natura pieniędzy: ujęcie psychologiczne*. Chowanna, nr specjalny, s. 109-121.
- Zhou, X., Vohs, K.D., Baumeister, R.F., (2009), The symbolic power of money: Reminders of money alter social distress and physical pain. *Psychological Science*, vol. 20.
- <https://www.verbanent.pl/cytat/nie-istnieje-nic>